Яна ЛУКАЧИНА

МОВОЗНАВЧА ТЕРМІНОЛОГІЯ В ГРАМАТИЦІ «РÔДНЕ СЛОВО» (Ужгород, 1931)

Анотація. У статті характеризується граматика „Рôдне слово” О. Маркуша, С. Бочека та Г. Шутки (Ужгород, 1924). Описано зміст і структуру підручника, методику подачі матеріалу в ньому та проаналізовано мовознавчу термінологію з погляду сучасних норм.
Ключові слова: Закарпаття, Олександр Маркуш, граматика „Рôдне слово”, мовознавча термінологія.
Summary. In this article the grammatical manual «Ridne slovo» by O. Markush, S. Bochek and H. Shutka is characterized (Uzhgorod, 1924). Contens and structure of the manual, methodology of material presenting in it are described and linguistical terminology according to modern norms is analysed.
Key words: Transcarpathian region, Oleksandr Markush, grammar manual, linguistical terminology.

Питання історії національномовної освіти, тобто освіти українською мовою, важливе й актуальне. Цю широку проблему можна вивчати на різних рівнях, досліджуючи історію вживання української мови в початкових, середніх і вищих школах.

Для аналізу в цій статті взято підручник української мови для 2-ого та 3-ого класів однокласних, двокласних і п’ятикласних народних шкіл, що вийшов під назвою «Рôдне слово» в Ужгороді. Перше видання підручника з’явилося в 1924 році, воно схвалено Міністерством шкільництва Чехословаччини 16 квітня 1924 року і рекомендовано для вживання в народних школах Закарпаття. Підручник вийшов у серії «Видання Педагогічного товариства» за № 44. Третє видання в незміненому вигляді з’явилося 1931 року. Підручник склав О. Маркуш у співавторстві з С. Бочеком та Г. Шуткою. Джерельною базою нашої статті послужило третє видання книги 1931 року, яке, як зазначено на титульній сторінці, «незмѢнене» порівняно з попереднім.

«Рôдне слово» досліджувала Л. Маляр у педагогічному аспекті. Вона відзначила, що граматика включає уривки з творів Т. Шевченка, які «подавались під назвами «Могила», «Кобзарь», «Думи мої, думи мої», «Світає» [4: 33]. Дослідниця встановила, що цю граматику використовували в навчальному процесі в навчальних закладах Закарпаття, зокрема в народних школах села Нижнє Селище Хустського району та Великому Бичкові Рахівського району [4: 33].

У нашій статті ставимо завдання: 1. охарактеризувати в загальних рисах підручник „Рôдне слово”, зокрема розглянути його структуру і зміст; 2. описати методику подачі матеріалу в підручнику; 3. проаналізувати мовознавчу термінологію в підручнику з погляду сучасних норм української літературної мови.

«Рôдне слово» має обсяг 81 сторінку. Підручник поділений на 6 розділів, які включають різні теоретичні питання та практичні завдання.

У першому розділі учні вивчають: 1) загальні відомості про речення та слова (с.3-4), 2) написання прийменників з іменниками (с.4), 3) поділ слів на склади (с.5-6), 4) голосні й приголосні звуки (с.6), 5) написання великих і малих літер (с.7-8), 6) власні назви (с.8-9).

Другий розділ підручника присвячений вивченню синтаксичних тем: 1) розповідні речення (с.9), 2) питальні речення (с.10), 3) наказові речення (с.10-11), 4) розділові знаки в кінці речень (с.11-12).

Третій розділ граматики вивчає питання фонетики та орфографії: 1) написання м’якого знака в середині, в кінці слів (с.12-17), 2) тверді приголосні звуки (с.17-18), 3) м’які приголосні звуки (с.18-19), 4) літери Ѣ, ю, є (с.19-24), 5) сполуки з ьо, йо (с.24-28), 6) апостроф у словах (с.28-31), 7) чергування звуків и – Ѣ (с.31-32), 8) слова з е, и (с.32-34), 9) чергування голосних звуків у коренях слів (о з і, ü, у) (с.34-35), 10) неясні звуки в кінці слів (с.35-38), 11) неясні приголосні звуки в середині слів (с.38-40).

Четвертий розділ «Именники» знайомить нас з такими основними поняттями: 1) рід іменників (с.40-43), 2) число іменників (с.43-51).

У п’ятому розділі «ДѢєслова» учні вивчають теми: 1) особа дієслів (с.51-57), 2) число дієслів (с.58-60), 3) часи дієслів (с.60-63), 4) наказовий спосіб дієслів (с.63-65).

Шостий розділ «Приложники» (тобто прикметники) висвітлює деякі питання, пов’язані з прикметником, та окремі синтаксичні теми: 1) роди прикметників (с.65-67), 2) числа прикметників (с.67-72), 3) головні члени речення – підмет і присудок та 4) знахідний відмінок іменників, тобто додаток (с.72-77).

У кінці підручника вміщені «МетодичнѢ примѢтки для учителя» (с.81).

Оскільки підручник призначався для різних початкових шкіл – однокласних, трикласних і п’ятикласних, то на початку подана примітка для вчителя, як слід поділяти матеріал за класами: матеріал без позначки вивчається під час другого шкільного року, а матеріал, біля якого є позначка (3), рекомендований для третього шкільного року [5: 2].

Кожна нова тема в підручнику викладена логічно й послідовно, з урахуванням вікової педагогіки.

Найбільша увага приділена практичним завданням до теми. Теоретичні міркування, тобто правила, невеликі, нескладні, легкі для запам'ятовування. Вони наведені у кінці теми як підсумок під рубрикою «Не забудь!», яка подана жирним шрифтом, що акцентує увагу й сприяє кращому засвоєнню матеріалу.

Виклад кожної нової теми розпочинається з практичної вправи до теми. Наприклад, тема «Власнѣ имена» розпочинається із вправи:

«1.Читайте, уважаючи на имена з великими початковыми буквами! Скажѣть, котре из сих имен значить особу, звѣря, село, гору або рѣку!

*Иванко **Ш**пряха то уже великий хлопець. Иде з отцем до **Х**уста на торг. Женуть корову **Р**ужанку. Теперь идуть коло горы **Д**ѣл. Пес **Д**унчѣ помагає им и сердито загавкає, коли **Р**ужанка не слухає **И**ванка. В **Х**устѣ на торговици уже много людей. Найшов **И**ванко скоро и товаришѣв из сусѣдных сел. Были там **Ф**едор **Н**ѣмчук из **Н**анкова, **О**лена **Л**яхова из **З**олотарева, єще и **Ю**ра **Т**ивадар из **Т**еребл**ѣ**. А всѣ з коровками. Но нѣ одна коровка не была така красна як **Р**ужанка. Она блестѣла од чистоты. Не чудо, бо **И**ванко єще в дорозѣ обмыв єѣ, коли поили в рѣцѣ **Т**еребли. И продали они скоро **Р**ужанку. Пополудню вернулися уже до дому. Купили мамцѣ ширинку, **О**ленцѣ медяник, **Д**унчієви красный ланцок на шию – тôлько котик **Ч**орник не дôстав нич. – Каже **И**ванко: зато, що **Ч**орник не жив у згодѣ з **Д**унчієм и все выхлептав од него молоко, що **Р**ужанка давала*» [5: 8].

Після вступної вправи автори підручника рекомендують учням виконати п'ять інших практичних завдань різного типу. Зокрема, запропоновані такі вправи до теми «Власнѣ имена»:

«1. Напиши имена твоих товаришѣв!

2. Доповни!

Я зовуся .... Отець зовеся .... Мати зовеся .... Мы всѣ живемо в .... Часто приходить до нас тѣтка из ... и стрый из .... Тѣтка принесе з собою дѣвочку ..., а стрый хлопця .... А мы дѣти красно бавимося, доки они розмовляють.

3. Выпишѣть из … уступа читанки власнѣ имена осôб, звѣрят, рѣк, гôр, сел и краин!

4. Скажѣть и напишѣть, якѣ села, горы, рѣки суть в нашôй околици!

5. Напишѣть, як зовете вашу (або сусѣдову) корову, пса, коня, кôтку!» [5: 8-9].

Завершують тему «Власнѣ имена» кілька підсумкових тверджень у вигляді правил:

«**Не забудь!** Власнѣ имена суть:

1. Имена осôб, як зовуться и пôдписуються.
2. Имена звѣрят, як их кличемо.
3. Имена рѣк, гôр, сел, краин и подôбных мѣст.

В именах власных пишемо все велику початкову букву»[5: 9].

У такому плані (з деякими відхиленнями) представлені й інші теми підручника.

Ми опрацювали мовознавчу термінологію, яка використовується в підручнику. Всього відібрано 91 термін.

Матеріал для дослідження відбирався за такою методикою: 1) фіксувалися всі мовознавчі терміни, використані в граматиці, з контекстом; 2) з метою встановлення нормативності/ненормативності термінів з погляду сучасної норми опрацьовані найбільші сучасні нормативні словники, передусім словники лінгвістичних термінів Ганича Д.І. та Олійника І.С. і словник за редакцією С.Я. Єрмоленко, а також «Словник української мови» в 11 томах та «Великий тлумачний словник сучасної української літературної мови» (гол. ред. В.Т. Бусел, 2007).

До ненормативів ми відносили: а) терміни, які відсутні у вищезазначених словниках, б) терміни, які засвідчені в сучасних словниках, проте відрізняються якоюсь рисою на фонетичному, лексичному, морфологічному та словотворчому рівнях.

Частина термінів, які ми зарахували до нормативів, відрізняється правописом.

Помітну групу складають такі терміни, які сьогодні є нормою української літературної мови. Подамо тематичну класифікацію цих термінів:

1. фонетична термінологія: *звук – Читайте реченя по словам, слова по складам, склады по звукам* (РС, 6); *подѣл звукôв* (РС, 6); *склад* (РС, 4); *односкладовѣ (слова), двоскладовѣ (слова) – Слова односкладовѣ, двоскладовѣ и бôльшескладовѣ* (РС, 5);

2. лексична термінологія: *слово – Перше слово речення має на початку велику букву* (РС, 4); *назва предмета – Кожда учениця дôстане назву одного предмета и голоситься цѣлым реченєм* (РС, 47);

3. фразеологічна термінологія: *приповѣдка – Перечитайте приповѣдки и скажѣть, в котрôм реченю заявляємо дащо и котрым звѣдаємо (пытаємося)* (РС, 10);

4. морфологічна термінологія: *граматичнѣ (вправы) – Формальнѣ граматичнѣ вправы, котрѣ были бесѣдными упражненями приготовленѣ, состоять из упорядкованых вопросôв и взорôв…* (РС, 81); *число – Особы и числа дѣєслôв* (РС, 58); *однина* (РС, 43); *множина* (РС, 43); *рôд – Що суть именники, их рôд* (РС, 40); *середній рôд – Сесе, середнього рода: сесе дѣтятко* (РС, 41); *дѣєслово – В дѣєсловах не є, не суть, не знаю, не спѣваю … частицю не пишемо окремо* (РС, 57); *особа (дѣєслова) – Особы и числа дѣєслôв* (РС, 58); *перша*

особа однини – Найперше я – я перша особа (РС, 58); *друга особа однини – Потому ты – ты друга особа* (РС, 58); *третя особа однини – Потому он, она, оно – се третя особа* (РС, 58); *перша особа множини – Найперше мы – се перша особа* (РС, 58); *друга особа множини – Потому вы – се друга особа* (РС, 58); *третя особа множини – Лиш потому они – се третя особа* (РС, 58); *час дѣєслова, теперѣшний час – У дѣєслôв пôзнаємо три часы: теперѣшний, минувший и будучий* (РС, 61); *спосôб (дѣєслова) – Приказовый спосôб* (РС, 63);

5. синтаксична термінологія: *пôдмет* (РС, 72); *присудок* (РС, 72); *звязнѣ реченя – На пр. на стор. 12 2. вправу на знак «ь» на кôнци слôв творенєм звязных речень, як пôзнѣйше подекуды и вызначено* (РС, 81);

6. пунктуаційна термінологія: *знаки роздѣловѣ* (РС, 11); *знак оклику – Єсли выражаємо оклик, приказ або желанє, пишемо за реченєм знак оклику (!)* (РС, 11);

7. орфографічна термінологія: *буква – Звуки напишемо буквами* (РС, 6); *мала буква – Великѣ и малѣ буквы* (РС, 7); *велика буква – Перше слово реченя має на початку велику букву* (РС, 4); *початкова буква – В именах власных пишемо все велику початкову букву* (РС, 9); *апостроф – Коли хочемо вызначити, що передній спôвзвук не маєся выговорити вєдно из звуком ѣ, можемо межи них поставити знак ' (апостроф)* (РС, 28); *правописнѣ (вправы) – Правописнѣ вправы, де, що было бесѣдно приготовлено, закрѣпляєся письменно* (РС, 81).

Друга група термінів, відібрана нами, не відповідає сучасним літературним нормам. Ми позначаємо ці лексеми умовним терміном ненормативи.

Здійснивши тематичну класифікацію термінів-ненормативів, ми виділили такі групи:

1. фонетична термінологія: *самозвук* – суч. літ. голосний звук: *Звуки а, е, и, і, о, ô, у, ы, – я, є, ѣ, ьо (йо), ю зовуться самозвуками* (РС, 6); *спôвзвук* – суч. літ. приголосний звук: *Звуки б, в, г, ґ, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ называються спôвзвуками* (РС, 6). До цієї групи ми віднесли: *змягченя* (суч. літ. пом'якшення звуків) (РС, 14); *мягкий звук* (суч. літ. м'який звук) (РС, 24); *змягченѣ спôвзвуки* (РС, 15), *мягкѣ спôвзвуки* (суч. Літ. м'які приголосні звуки) (РС, 15); *незмягченѣ спôвзвуки* (РС, 17), *твердѣ спôвзвуки* (суч. літ. тверді приголосні звуки) (РС, 15); *змягчена (буква)* (суч. літ. буква на позначення м'якого звука) (РС, 13); *мягченє спôвзвукôв* (суч. літ. пом'якшення приголосних звуків) (РС, 12); *мягкѣ (склады)* (суч. літ. склади з м'яким приголосним звуком (дя, тя, ня, ля) (РС, 18); *твердѣ склады* (суч. літ. склади з твердим приголосним звуком) (РС, 22); *неяснѣ спôвзвуки* (суч. літ. приголосні звуки, які вимовляються нечітко) (РС, 35); *розлука* (про звуки) (суч. літ. чергування звуків) (РС, 31); *бесѣда (*суч. літ. усне мовлення) (РС, 4); *виговореня* (суч. літ. вимова (слова) (РС, 5); *перезвук* (суч. літ. вимова) (РС, 34); *бôльшескладовѣ (слова)* (суч. літ. багатоскладові (слова) (РС, 5);

2. лексична термінологія: *имена* – суч. літ. назва: *Читайте, уважаючи на имена з великими початковыми буквами* (РС, 8); *власнѣ имена* – суч. літ. власні назви (РС, 8); *имена осôб* – суч. літ. назви осіб: *Имена осôб: пан, сусѣд, ковач, дѣвка, Федôр, столярь, половѣк, овчарь, богач, брат* (РС, 44); *имена рѣчей* – суч. літ. назви предметів: *Имена рѣчей: дождь, озеро, мясо, верба, цвѣт, поле, мôст, кôсть, часть, мѣсто, окно* (РС, 44); *имена звѣрят* – суч. літ. назви тварин: *Имена звѣрят: лис, голуб, вôл, кôт, гуска, пес, медвѣдь, пчола, рыба, курятко, порося* (РС, 44);

3. фразеологічна термінологія: *поговорка* – суч. літ. приказка: *Кажѣть поговорки* (РС, 23); *пословиця* – суч. літ. приказка: *Кажѣм собѣ пословицѣ и загадки* (РС, 23);

4. морфологічна термінологія: *именник* – суч. літ. іменник: *Що суть именники, их рôд* (РС, 40); *окôнченя* – суч. літ. закінчення: *Уважайте на окôнченя у всѣх осôб однины и множины* (РС, 59). До цієї групи належать терміни: *женський род* (суч. літ. жіночий рід) (РС, 41); *мужеський род* (суч. літ. чоловічий рід) (РС, 41); *одиниця* (суч. літ. однина) (РС, 46); *приложник* (суч. літ. прикметник) (РС, 65); *частиця* (суч. літ. частка) (РС, 57); *будучий (час)* (суч. літ. майбутній (час) (РС, 61); *минувший (час)* (суч. літ. минулий (час) (РС, 61); *приказовый спосôб* (суч. літ. наказовий спосіб) (РС, 63); *свойство* осôб (суч. літ. ознака осіб) (РС, 66);

5. синтаксична термінологія: *реченя* – суч. літ. речення: *Реченя, слова* (РС, 3); *цѣле речення* – суч. літ. повне речення: *Напишѣть одповѣди цѣлыми реченями* (РС, 9);

6. пунктуаційна термінологія: *запонка* – суч. літ. кома: *За словом, котрым дакого кличемо, мало оддыхнемо; на письмѣ пишемо за ним запонку* (РС, 11); *точка* – суч. літ. крапка: *Єсли реченєм заявимо (выскажемо) дащо, тогды поставимо за ним точку* (РС, 9); *знак питаня* – суч. літ. знак питання: *Єсли реченєм пытаємося, пишемо за ним знак пытаня (?)* (РС, 10);

7. орфографічна термінологія: *знак «ь»* – суч. літ. буква «ь»: *Знак «ь» в серединѣ слôв* (РС, 15); *правописно* – суч. літ. у правильній правописній формі: *Єсли ученики забывають практично правописно уживати даякоѣ уже перероблено*ѣ

формы, не треба выводити єѣ лиш из правила (РС, 81);

8. загальномовознавча термінологія: *язык* – суч. літ. мова: *Напишѣть назвы языкôв рôзных народôв* (РС, 68); *руський язык* – суч. літ. українська мова: *Який є руський язык* (РС, 67); *чеський язык* – суч. літ. чеська мова: *Чеський, словацький* (РС, 68); *словацький язык* – суч. літ. словацька мова: *Чеський, словацький* (РС, 68); *языковѣ* як компонент виразу *бесѣдно-языковѣ (упражненя)* – суч. літ. усні мовленнєві вправи: *Найчастѣйше будуть то бесѣдно-языковѣ упражненя, котрѣ основуються на прямôм наглядованю, на дѣточôй чинности и пережитых вражѣнях* (РС, 81).

У граматиці «Рôдне слово» використовується ряд мовознавчих термінів, які відрізняються від сучасних норм граматичною формою, зокрема, закінченням: *склада, рода, часы дѣєсловôв, реченє, (в) реченю, реченєм, (по) реченям*.

У підсумку можемо стверджувати, що серед мовознавчих термінів, ужитих у граматиці «Рôдне слово», тільки дещо більше третини термінів є нормою сучасної української літературної мови (з 91 – 36): *звук, подѣл звукôв, слово, назва, рôд, особа (дѣєслова), час дѣєслова, теперѣшний час, пôдмет, знаки роздѣловѣ, знак оклику, буква, апостроф* та ін.

Приблизно дві третини (55 із 91) термінів, ужитих у граматиці, не стали нормою сучасної української літературної мови: *самозвук* (суч. літ. голосний звук), *спôвзвук* (суч. літ. приголосний звук), *розлука* (суч. літ. чергування), *бесѣда* (суч. літ. мовлення), *имена осôб* (суч. літ. назви осіб), *поговорка* (суч. літ. приказка), *окôнченя* (суч. літ. закінчення), *приложник* (суч. літ. прикметник), *цѣле речення* (суч. літ. повне речення), *запонка* (суч. літ. кома), *точка* (суч. літ. крапка), *язык* (суч. літ. мова) та ін.

З точки зору тематичної репрезентації нормативи в граматиці «Рôдне слово» розподілені в межах тематичних підгруп неоднаково: найбільш численна морфологічна термінологія – 17 термінів; інші групи менш численні: орфографічна термінологія – 6, фонетична – 5, синтаксична – 3, лексична – 2, пунктуаційна – 2, фразеологічна – 1.

Тематична репрезентація ненормативів у підручнику української мови також неоднорідна: найчисленніша фонетична термінологія – 18 термінів, інші групи менш численні: морфологічна термінологія – 11, лексична – 5, загальномовознавча – 5, пунктуаційна – 3, синтаксична – 2, фразеологічна – 2, орфографічна – 2.

Серед ненормативів абсолютно переважають лексичні ненормативи, тобто слова, які взагалі відсутні в сучасній українській мовознавчій термінугрупі (їх кількість становить 48 термінів із 55). Термінів, які відрізняються від сучасних лексем на граматичному рівні, іншим відмінковим закінченням, загалом небагато (їх виявлено всього 7 – *склада, дѣсловôв* та ін.)

Як бачимо, найбільш усталеною в граматиці була морфологічна та орфографічна термінологія, а найбільше відхилень від сучасних термінів простежуємо у фонетичній термінугрупі.

У досліджуваній мовознавчій термінології простежується варіантність. Зокрема, нами встановлені такі варіантні ряди: 1) на позначення поняття «м'який звук» в граматиці використано терміни «мягкий звук» та «змягчена буква»; 2) на позначення поняття «твердий звук» використано терміни «незмягчений спôвзвук» та «твердий спôвзвук»; 3) на позначення поняття «вимова» вжито терміни «выговореня» та «перезвук»; 4) на позначення поняття «однина» використано терміни «однина» та «одиниця»; 5) термін дѣєслово у родовому відмінку множини вжито з двома закінченнями: дѣєсловôв та дѣєслôв.

Навчаючись української мови за граматикою «Рôдне слово», учні в школах Закарпаття міжвоєнного періоду засвоювали загальноукраїнську термінологію, зокрема мовознавчу, яка використовується як норма і в сучасній українській літературній мові. Наявність у підручнику «Рôдне слово» значної кількості мовознавчих термінів, які не є нормою сучасної української літературної мови, можна пояснити тим, що в 20-30-их роках загальноукраїнська термінологія з різних галузей ще не була усталена, ще існувала варіантність української літературної мови взагалі та варіантність української термінології зокрема.

Література

1. Ганич Д.І. Словник лінгвістичних термінів / Д.І. Ганич, І.С. Олійник. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
2. Єрмоленко С.Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів/ С.Я.Єрмоленко, С.П. Бибик, О.Г. Тодор / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
3. Лукачина Я.В. Мова і правопис букваря „Зорниця" Олександра Маркуша (1925) в контексті сучасних норм / Яна Лукачина // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, присвячений 175-річчю НПУ імені М.П. Драгоманова. серія 8. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство). – Вип.2: Зб. наукових праць / За ред. академіка Л.І. Мацько. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – С.238–243.

4. Маляр Л. Українська література на сторінках шкільних підручників А. Волошина та О. Маркуша/ Любов Маляр // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Філологія / Ужгородський національний університет; ред. кол. Бідзіля Ю.М., Барчан В.В., Белей Л.О. та ін. – Вип. 18. – Ужгород, 2008. – С.30–35.

5. Маркуш О., Бочек С., Шутка Г. Рôдне слово. Учебник руського языка для народных шкôл. Для однокласовых, трикласовых и пятькласовых народных шкôл / Олександр Маркуш, С. Бочек, Г. Шутка.– Часть I для 2. и 3. шк. рока. Третє незмѣнене выданя. – Ужгород, 1931. – 81 с.

6. Маркуш Олександр Іванович // Павленко Г.В. Діячі історії, науки і культури Закарпаття: малий енциклопедичний словник. – вид. 2-е, доп. і переробл. – Ужгород, 1999. – С. 112–113.

7. Олександр Іванович Маркуш (Некролог) // Літературна Україна. – 1971. – 29 жовтня. – С. 4.

8. Поп И. Маркуш Олександр // Энциклопедия Подкарпатской Руси / И. Поп. – Ужгород: Издательство В. Падяка, 2001. – С. 246–247.

9. Розлуцька Г.М. Зміст шкільних підручників як фактор полікультурного виховання молодших школярів у Закарпатті (1919 – 1939 рр.): монографія / Галина Миколаївна Розлуцька. – Дрогобич: Коло, 2005. – 282 с.

10. Симкович М. Мовознавча термінологія у граматиці української мови Ярослава Неврлі (Ужгород, 1937 – 1938) / Марія Симкович // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: збірник наукових праць, присвячений пам’яті професора Василя Добоша / Ужгородський національний університет; ред. кол. Белей Л.О., Гуйванюк Н.В., Пахомова С.М. та ін. – Вип. 5. – Ужгород, 2005. – С. 120–134.

11. Тіхий Ф. Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі / Франтішек Тіхий; пер. з чеськ. Л.Белея і М.Сюська. – Ужгород, 1996. – 227 с.

12. Хланта І.В. Літературне Закарпаття у ХХ ст.: бібліографічний покажчик / Іван Васильович Хланта. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – 967с.

13. Чендей І. Письменник і освітянин. До 90-ліття О. Маркуша / Іван Чендей // Літературна Україна. – 1981. – 20 лист. – № 93. – С. 3.

14. Чендей І. Спадщину захищати громадою! / Іван Чендей // Закарпатська правда. – 1987. – 8 лист. – С. 4.

15. Чендей І. Уклін його пам’яті / Іван Чендей // Літературна Україна. – 1971. – 29 жовтня. – С. 4.

Список умовних скорочень

РС – Маркуш О., Бочек С., Шутка Г. Рôдне слово. Учебник руського языка для народных шкôл. Для однокласовых, трикласовых и пятькласовых народных шкôл. Часть I. Для 2. и 3. шк. рока. Третє незмѣнене выданя. – Ужгород, 1931. – 81 с.